

Олексій Ясь

КОНСТРУКЦІЯ ЧАСУ В ІСТОРІОПИСАННІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Часові конструкції належать до неодмінних та системоутворюючих складових будь-якого типу історіописання, оскільки складають основу, без якої взагалі неможлива репрезентація минувшини. Відтак, темпоральні характеристики історії не тільки задають специфічні риси викладу того чи іншого вченого, а й відображають його дослідницький інструментарій, погляди, світогляд, урешті-решт інтелектуальні вподобання та соціокультурні вимоги певної доби.

У першій половині XIX ст. уявлення про історичний час зазнають суттєвих метаморфоз. Французька революція кінця XVIII ст., Наполеонівські війни в Європі, що призвели до кардинальних перетворень в європейському устрої, продемонстрували тодішнім інтелектуалам швидкоплинний зв'язок між минулим і сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації.

Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революційних і військово-політичних зрушень істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін у світі історії, згідно яких сенс минулих подій виводився з перспективи сучасності.

Натомість у 20–30-і роки XIX ст. поширюються романтичні конструкти. У них постулюються новітні уявлення про історичний час як органічний потік, який може набувати різної подоби: стрімкої, бурхливої течії, кількох самостійних річищ або спокійної заводі, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку в романтичній історіографії визначається ірраціональними засадами: волею божественного Провидіння, народним духом чи якимось об'єктивним розумом. Тоді ж на арені романтичного історіописання з'явився колективний, масовий герой — народ-нація¹.

Відтоді історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Вона стає однією з безлічі мозаїк історичного хаосу. Одночасно відбувається докорінна переорієнтація в пошуках сенсу минувшини.

Традиційна просвітницька опозиція сучасне — минуле водночас поступається місцем новітній контрверсії минуле — сучасне. Тож історичний сенс прагнуть віднайти не в тогочасному сьогодні, а в давньому минулому, передусім у середніх віках. Більше того, тодішню сучасність прагнуть витлумачити, спираючись на історичні ретроспекції, тобто в контексті минувшини, яка відтепер стає своєрідним взірцем².

Утім, ідеалістичний та ірраціональний поворот в історіописанні висунув перед його романтичними репрезентантами низку вимог і проблем, серед яких чільне місце посіло питання: як виміряти, а по великому рахунку — як упорядкувати історичний час, представлений у вигляді потоку? Адже раціоналістичні засади були непридатними для інтерпретації незчисленних реакцій, загальних та індивідуалістичних виявів дії масового героя, які створювали суперечливу й динамічну палітру минувшини.

Цю проблему науковці-романтики вирішували шляхом ірраціональних та ідеалістичних включень до конструкцій історичного часу. В аналогічному сенсі її тлумачив і видатний український історик Микола Костомаров. Утім, його історичні погляди та світогляд вирізняються неабиякою самобутністю.

Передусім слід відзначити, що Костомаров, як і інші романтики, надзвичайно чутливо охоплював мінливість та динамічність історії, зокрема, акцентував увагу на якісному стані певного явища або процесу в той чи інший час. Він виходив з того, що будь-яке суспільство у своїй історії переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду.

Причому, добу зародження історик характеризує, як часи варварства та хаосу в суспільному устрої. «...будь-яке громадянське суспільство, перш ніж утворити струнке державне тіло, несе на собі, більше чи менше, відбиток хаосу, в якому легко розшукати риси, властиві, за нашими спостереженнями розбійникам, тоб-

то людям, котрі шукають можливості впровадити в суспільстві хаос», — пише Костомаров³.

Зауважимо, що такі думки нагадують відомі погляди англійського вченого та публіциста Томаса Карлейля, котрий розглядав історію, особливо в революційні часи, як хаос буття, що, досягнувши зрілості, зазнає занепаду та зникає⁴.

Подібно до англійського історика, Костомаров сприймав кожна епоху досить рельєфно та амбівалентно. Він уважав, що стан суспільства в будь-яку історичну добу залежить від його духовних, моральних засад, а, по великому рахунку, від змагання, конфронтації провідних ідей, які репрезентовані в побутуванні масового, колективного героя.

Зокрема, розглядаючи літературний процес на теренах Малоросії в 20–40-х роках ХІХ ст., Костомаров відзначає, що останній розгортається «в юному народі, але проясненому релігією, який перебуває на певному ступені морального розвитку»⁵.

Таку увагу до моральних, духовних засад суспільства неодноразово зустрічаємо в студіях Костомарова. Приміром, княжа доба, на його думку, визначається «дурним станом моралі»⁶. Більше того, вчений обстоює думку, що сутнісні риси народу мають духовний і фактично позачасовий характер.

«Якщо ми, стосовно старовини, говоримо про південно-руську народність, то розуміємо її в тому вигляді, котрий був первообразом сьогодення, містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, сутність народного типа, властивого для всіх часів (курсив наш. — Авт.), здатного вперто вистояти та оборонити себе супроти всіх напорів ворожо-руйнівних причин, а не ті зміни, які цей тип то засвоював протягом часу та переробляв під впливом головних своїх основ, то приймав випадково і втрачав, як тимчасово напливше та невластиве його природі», — зазначає Костомаров⁷.

Цю заувагу вченого добре доповнює вираз з його іншої студії, в якому він упроваджує поділ на внутрішні та зовнішні чинники (складові) історії. «Не станемо говорити про наші суспільні, державні, економічні форми: ці предмети мають увійти до області наукових досліджень. Але всі взагалі форми складають *зовнішній*

світ, котрий може приймати той чи інший образ, залежно від духу, що надав йому життя та рух. Залишимо поки що цей зовнішній світ життєвих явищ, і поглянемо на свої *внутрішні, моральні сили* (курсив наш. — Авт.) їх застосування, на прийоми, з якими ми справляємося з нашими загальними устремліннями, переконаннями та бажаннями»⁸, — зазначає автор.

Зауважимо, що дихотомію зовнішнє — внутрішнє Костомаров застосовує досить широко, зокрема, навіть для критики тогочасної періодизації руської історії. «Руську історію зазвичай ділять на періоди; але не зовсім виражають цим те, що хочуть. Для виокремлення одного періоду від іншого беруть *зовнішні події*, які хоча і мали важливий вплив на долю народу, але не знищували відразу старого порядку та не вводили одразу нового. Поступово занепадало старе, поступово зростало нове... Поділ на прийняті періоди придатний для шкільного вивчення подій *билинної історії*; історія побутова, історія народного життя потребує таких граней, які б визначали *корінні відмінності* (курсив наш. — Авт.), котрих набували країна та мешканці, і містила в собі головні уклади політичного, суспільного та духовного життя народу», — пише Костомаров⁹.

Таким чином, дух народу-нації з розмаїтими проявами народного життя на шкалі фундаментальних, позачасових цінностей Костомарова-романтика посідає провідне місце.

Про те, наскільки домінуючою є наведене положення, свідчить наступна сентенція історика: «Дослідження розвитку *народного духовного життя* (курсив наш. — Авт.) — ось у чому полягає історія народу. Тут основа та пояснення будь-якої політичної події, тут перевірка й суд будь-якої установи та закону»¹⁰.

Такі погляди Костомарова-історика, стверджує Дмитро Чижевський, ґрунтувалися на уявленні, що «життя народу виникає із внутрішньої глибини його духа, що повстала вже в найдавнішій минувшині, з утворенням самого плем'я»¹¹.

Наразі відзначимо, що означені погляди сформувалися під впливом німецьких романтиків, зокрема, під час університетських студій Костомарова у Харкові. У першій третині XIX ст. це місто

було інтелектуальним осередком шеллінгіанства¹², впливів якого зазнав тоді ще початкуючий історик.

Проте важливу роль відіграла і знаменита збірка українських пісень М. Максимовича 1827 р.¹³ Тому романтичні мотиви добре простежуються в багатьох працях М. Костомарова, зокрема, в ідеї щодо роздвоєності подій, явищ і цілих епох, котра узгоджується з його поділом на зовнішні та внутрішні чинники.

Власне, ідеї роздвоєності (розпаду), змагання та злиття в його історіописанні відображають конфлікт між сутнісними рисами колективного героя і тимчасовими впливами на нього, які часто-густо представлені у вигляді боротьби кількох тенденцій.

Недаремно Костомаров протиставляє тезу про роздвоєння Русі на Велику та Малу ідеї їх об'єднання, яку трактує як визначальний чинник історичного процесу в історії східного слов'янства. «...етнографічна різниця та політичний поділ не знищили між ними обома (Великою та Малою Руссю. — *Авт.*) духовного зв'язку, то історія кожної з них, будучи відміною та самобутньою від іншої, являє одну загальну ідею: обопільне бажання обох розділених частин злитися в одне тіло», — стверджує історик¹⁴.

На цьому місці варто відзначити, що ідеї роздвоєності, роз'єднання щодо історії німецького народу, зокрема, в релігійному, територіальному розумінні, займають помітне місце в творчості філософа Фрідріха фон Шеллінга¹⁵. Очевидно, вони мали певний вплив і на історичні погляди та світогляд М. Костомарова.

У дусі роздвоєння, протиставлення вчений розглядає й побутування козацтва. «...тут староруські елементи, розвинуті до певного ступеня ще в XII в. та тривалий час приховані в народі, виступають сяючим метеором у формі козацтва, — наголошує Костомаров. — Але козацтво, як виродження старого, несе в собі вже зародок руйнації» (курсив наш. — *Авт.*). Воно звертається до тих ідей, котрі вже не знаходять історичних доль»¹⁶.

В іншій студії про повстання С. Разіна вчений відзначає, що козацтво «було не новим початком життя, а запізнілим, перецвілим; воно було страшним настільки, щоб удержати руський народ, збити його на час на *стару дорогу*, але безсильним та безглуздим, щоб запропонувати йому *новий шлях*» (курсив наш. — *Авт.*).

У ньому не було творчих початків, не було і духовних сил для пошуку вдалих способів дії»¹⁷.

Прикметою рисою наведених цитат з творів Костомарова є побутування не тільки опозиції зовнішнє внутрішнє (суттєве, докорінне), а й часового протиставлення, яке позначено за лінією: старе нове. Проте це протиставлення не є тотальним і всеохоплюючим. Навпаки — елементи старого та нового не тільки змагаються між собою, а і співіснують в історіописанні Костомарова.

Зрештою, історик вирізняє дві ідеї, які виправдовували існування козацтва як стану на українських землях: захист православ'я від турецько-татарської загрози та його оборону від зазіхань польського панства¹⁸. Саме домінація зазначених ідей призвела до того, що «козаки були винуватцями переродження Малоросії та рятівниками православ'я і народності»¹⁹.

Зауважимо, що ця теза є одним з головних положень першої, забороненої магістерської дисертації М. Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России» (1841–1842).

З «поверненням» Малої Русі до Росії ці ідеї, які освячують буття козацтва, згасають. Козацтво входить у період свого занепаду, оскільки своїм способом життя дедалі глибше вступає в конфлікт з духовними (внутрішніми) основами народу, і зникає з історичної арени.

Отже, історія козацтва як феномена української історії конструюється Костомаровим у двох часових фазах: первісній, коли цей стан репрезентує сутнісні устремління народного духу (захист від національного та релігійного поневолення), та заключній, в яку він стає руйнівним елементом тогочасного суспільства. З цієї перспективи остання фаза протиставляється першій.

Схожі мотиви знаходимо і в костомарівських інтерпретаціях історії давньої Русі, де він наголошував на існуванні суперечливих тенденцій: устремлінь давньоруських земель до федерації й усвідомлення загальноруської єдності, що поєднувалися з прагненням зберегти свою самобутність та удільність²⁰.

«Неможливо досягнути, що брало верх — східний елемент чи свобода; і те й інше було в зародку, як і удільність, і єдинодержавіє», — підкреслює Костомаров²¹.

У такому ж дусі витримані і його зауваги про давньоруську культуру. «Ми бачимо, що вона (культура. — *Авт.*) була двоїста — з одного боку, візантійська, релігійна, — пише автор, — з іншого — туземна, світська, почасти язичницька, але все-таки збуджена до розвитку християнством, що піднесло руську людину на вищу ступінь розуміння, розширило її кругозір»²².

Взагалі для Костомарова конфронтація різних контрверсійних ідей є відображенням взаємопроникнення елементів минулого, сучасного та майбуття. Так, унійні змагання на теренах Південної Русі XVI ст. для нього не стільки конфлікт православ'я та католицизму, скільки зіткнення старого образу руського життя з новітніми вимогами доби реформацій і релігійних перетворень²³.

Подібним чином історик розглядає і давньоруську спадщину та роль її залишків у ранньомодерній історії. «Порядок, улаштований у IX віці, руйнувався у всіх трьох стихіях: замовкли віча, пали удільні князівства і, разом з тим, припинилась самостійність земель. Московські князі, творці нового порядку, знищили разом ці три стихії: віча та удільність князів мали зникнути, оскільки незабаром землі зібралися під владою Москви... Тільки уламки його (удільно-вічового порядку. — *Авт.*) залишалися тривалий час і серед нового порядку; одні доповнювали його, інші заважали його розвитку», — зазначає історик²⁴.

Доцільно наголосити, що конфронтація та взаємодія внутрішнього і зовнішнього, старого й нового в працях ученого зазвичай не має чіткої часової локалізації.

Приміром, сам автор в одній зі своїх монографій відзначає не тільки наявність двох укладів (удільно-вічового та єдинодержавного) в історії до Петра Великого, а й констатує: «Неможливо віднайти такий час, коли між ними пройшла роздільна лінія»²⁵. Це визнання історика є вельми промовистим, оскільки чудово ілюструє неподільність, недиференційованість його поглядів на історичний час.

Процитовані вище вислови Костомарова конкретизують та нюансують його темпоральні уявлення про історичний рух як органічний потік. Останній не тільки набуває різної форми та

інтенсивності, а й складається з елементів минувшини, сьогодення та майбуття, які взаємопроникають та співіснують у ньому і створюють неповторну історичну палітру.

За влучною заувагою Девіда Сондерса, для «Костомарова час, здавалося, був цілісною матерією»²⁶. Відтак у рецепції українського вченого різні часові елементи представлені у вигляді різних ідей (тенденцій), що змагаються за домінацію над масовим, колективним героєм історії — народом. Досить часто вони оформлені в контрверсіях: зовнішнє внутрішнє, старе нове і т. п.

Зауважимо, що дух народу-нації у такій системі поглядів виступає не тільки як основа цього руху та перетворень, а й як вище, позачасове мірило вартості історії. Фактично народний дух є найважливішим ірраціональним ідеалістичним включенням в історіописанні Костомарова, який визначає обриси та, власне, і спрямованість метаморфоз у світі історії. Саме він повністю сприймає, тимчасово засвоює, або, навпаки, відкидає певні ідеї, ідеали, цінності, морально-етичні норми тощо.

Показовою в цьому відношенні є авторська оцінка діяльності єзуїтів, яка є повністю ірраціональною. «Дух нації був супроти, коли вони вступили на польський та литовсько-руський ґрунт», — зазначає історик²⁷. Відтак, ця теза виводиться не стільки з аналізу певного фактографічного матеріалу, якого не бракує в працях ученого, скільки з його апріорних переконань.

Водночас у методичному інструментарії Костомарова дух народу-нації слугує для упорядкування світу історії, зокрема, для вирізнення, позначення в часових конструкціях сутнісних (внутрішніх) та тимчасових (зовнішніх) складових, нових і старих елементів тощо. Різноманітність виявів народного духу, його розмаїті реакції, почування та дії щодо цих чинників (ідей, ідеалів) і складають сенс історичного руху в розумінні дослідника.

Втім, учений не обмежується розшуками провідних ідей історичних перетворень. Він приділяє значну увагу й пошукам фактографічних потверджень своїх часових конструкцій, що поєднують минуле, сучасне та майбутнє народу в єдиному органічному історичному потоці. Відтак, Костомаров зорієнтований

на розшук і відтворення «історичних фактів з живими подробицями їхньої обстановки»²⁸.

Таке спрямування наукової творчості історика значною мірою визначало не тільки стиль мислення Костомарова та його ставлення до емпіричного матеріалу, а й дослідницький інструментарій ученого. Взагалі домінація просторово-часового колориту минувшини властива для романтичного історіописання²⁹. Знаходимо її і в творах Костомарова, в яких, за спостереженням сучасних дослідників, панує «увиразнення хронотипу і місця подій»³⁰.

Однак у випадку з М. Костомаровим відтворення побутового світу історії слугує вченому засобом, який дозволяє йому заглибитися у внутрішній світ української людини, віднайти етнопсихологічні, морально-етичні та мистецько-естетичні характеристики її історичного буття.

У цілому наукова творчість Костомарова репрезентує героїко-художній стиль мислення з поєднанням різноманітних історіографічних практик (етнографічної, мовної, літературної та інших), що сформувалися в межах його романтичного світогляду з притаманним йому синкретизмом. Тож і темпоральним уявленням ученого властива неподільність, самобутній сплав різних часових елементів. Вочевидь, такий підхід обумовлював значну специфіку його дослідницького інструментарію.

Приміром, свою техніку викладу матеріалу Костомаров схарактеризував, як складання («составление»)³¹ монографій з певних джерел.

Техніка «складання» монографій хоча й не виключала критику джерел, але істотно звужувала її можливості, оскільки на перший план висувалася функція групування матеріалу за певним принципом (хронологічним, тематичним або комбінованим). Відтак учений зазвичай обмежувався стислими згадками про достовірність того чи іншого джерела, але не проводив систематичного аналізу джерельної бази своїх монографічних студій.

Натомість головну увагу Костомаров зосереджував на художній обробці матеріалу, на створенні яскравого та широкого історичного полотна, що давало можливість прослідкувати множинність виявів дій масового, колективного героя, його чуттєвість та

духовні реакції, а, врешті-решт, досягнути його морально-етичні й етнопсихологічні виміри як органічної цілості. Останні розглядалися як сутнісні та визначальні для тлумачення світу минувшини.

На думку Дмитра Багалія, для Костомарова «головне в історії — це зрозуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як народник-історик переходив до народної, колективної»³².

Зазначимо, що дехто з сучасних дослідників навіть пропонує розглядати Костомарова як предтечу знаменитої французької історичної школи «Анналів», зокрема, в частині історичної психології³³. Втім, правомірність такого порівняння дещо сумнівна.

Психологічна та морально-етична рецепція минулого поєднується у творчості Костомарова з загостреним відчуттям часу, тобто сприйняттям мінливості деталей та подробиць історичної обстановки, які репрезентують обставини життя конкретних людей своєї доби. «Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали в свій час. У цьому вся таємниця сучасної історичної вимоги», — зазначає вчений³⁴.

Варто підкреслити, що історичні погляди М. Костомарова повніше виявляються в його полемічних розвідках, публіцистичних замітках або в рецензіях, ніж в історичних монографіях, в яких пріоритетна увага зосереджена на художньому відтворенні просторово-часового колориту.

На вказані особливості творчої спадщини історика неодноразово звертали увагу відомі вчені, зокрема, М. Грушевський. «Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача, — зазначає Грушевський. — Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було-б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли-б відтягнути увагу і притемнити головне в контрверсії»³⁵.

На думку Д. Дорошенка, «...Костомаров у високій мірі був обдарований творчою уявою. Він не задовольнявся “сухим” викладом подій, він старався малювати події й образи минулого в живих художніх картинах. Його історичні монографії скидаються часто на драматизовано хроніку»³⁶.

Взагалі творча манера Костомарова нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім студії французького вченого Огюста Т'єррі. Варто, наприклад, згадати знаменитий вислів Т'єррі: «не змішувати барви й формули, полишати кожній добі її оригінальність»³⁷, що нагадує відомі зауваги українського вченого³⁸.

Невипадково ряд дослідників (В. Антонович, О. Пипін, В. Семевський та ін.)³⁹ порівнювали Костомарова з цим істориком, а Борис Крупницький навіть називав його «українським Т'єррі»⁴⁰.

Втім, згадуваний Пипін наголошував, що Костомаров зазнав і впливів німецької історичної школи⁴¹.

Однак, творчість ученого має і свої самобутні риси. Зокрема, слід відмітити, що, незважаючи на домінуюче висвітлення колективного, масового героя, Костомаров значну роль відводить й герою індивідуальному.

Варто згадати хоча б його «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1873–1876, 1888. Вып. 1–7). Чільне місце посідають визначні постаті і в інших студіях Костомарова, зокрема, у його монографіях «Богдан Хмельницький», «Мазепа» та ін.

Таке сполучення історії народу-нації та видатних особистостей висуває конфлікт індивідуального й колективного до кола найпоширеніших проблем у працях ученого.

Взагалі в світогляді Костомарова романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, передусім вічних трансцендентних вартостей співіснують з етичними настановами в дусі пізньопросвітницького раціоналізму, за-своєними ним ще в дитячі роки від батька, палкого прихильника французьких просвітників, зокрема, щодо людської рівності та свободи особистості.

Очевидно, вказане інтелектуальне поєднання й спричинилося до сполучення в його творчості колективних та індивідуальних сюжетів і мотивів.

Відзначимо, що в оцінках Костомарова простежується не тільки апологія позачасових, трансцендентних критеріїв, а й побутування специфічних характеристик з різних часових перспектив.

Наприклад, про Богдана Хмельницького Костомаров пише, що він не був позбавлений забобон, а його найбільшою помилкою був Зборівський договір (1649 р.). На його думку, ця угода була найбільш несправедливою з моральної точки зору, оскільки освячувала привілейоване становище панства та козацьких чиновників⁴².

Тож оцінка особи Б. Хмельницького у Костомарова двоїста. «Він помер, — пише історик, — залишивши по собі метеорну славу та невирішені питання в середині своєї країни»⁴³.

Наведена заувага ілюструє амбівалентність авторських підходів. До того ж ця суперечливість впливає з відмінних часових перспектив, з яких оцінює названого гетьмана Костомаров: «метеорна слава» — у минувшині та «невирішені питання» для наступних поколінь, тобто для майбуття.

Зазначимо, що подібні думки вченого зустрічаємо і щодо інших видатних постатей української історії.

Зокрема, впровадження християнства князем Володимиром Великим Костомаров характеризує наступним чином: «Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім зрозумів вірну дорогу до сильного введення засновків нового життя, котрі хотів заціпити в своїм полудикім народі (курсив наш. — Авт.); і проводив свій намір, не зважаючи ні на які труднощі»⁴⁴. Відтак, авторська оцінка князя Володимира фактично віддзеркалює конфлікт й взаємодію язичницького світу минулого та майбуття християнства.

Схожі мотиви щодо тлумачення ролі цієї особистості знаходимо і в іншій розвідці вченого. «Його спроби не привели руський світ до певних, точних і твердих форм політичного та суспільного життя, але, незаперечно, *доба, котру він створив, залишала моральне враження, сприяла збереженню зв'язку та громадянства серед внутрішніх і зовнішніх шквалів, що стрясонули землю русь-*

ку. Це була людина-борець федеративного початку в минулій нашій історії. Але *ці відчутні сліди, залишені його діяльністю в нашій наступній історії* (курсив наш. — Авт.), слабкі у порівнянні з тією благодушністю, котра приваблювала до нього сучасників, і князів і народ, та освіжало навколо нього людську атмосферу, — з тим надлишком духовної сили, з якою він повелівав своєю доброю», — відзначає історик⁴⁵.

Варто підкреслити, що вказана заувага вченого ілюструє опозицію минуле сучасне в українській історії на персональному рівні в контексті не тільки їхнього конфлікту, а й співіснування. Водночас зазначений конфлікт у тлумаченні Костомарова так і не набирає антагоністичних форм, що показує схильність історика сприймати видатних особистостей у синкретичному поєднанні різних часових перспектив.

Подібні судження Костомарова, що відображають змагання ідей загальноруськості та удільності, простежуються й стосовно князя Володимира Мономаха «...він в історії матиме велике значення, що живучи в суспільності, котра ледве що виходила з варварства, повертаючися в такому товаристві, де всякий гонився за вузькими своєкористними цілями, ще майже не розуміючи права й договору, один Мономах держав знамено спільної для всіх правди і збирав для сеї суспільності сили руської землі», — зазначає вчений⁴⁶.

Щоправда, така темпоральна двоїстість не витримується Костомаровим щодо всіх історичних особистостей. Чимало інших визначних постатей розглядаються істориком виключно в контексті своєї доби.

Наприклад, про гетьмана Івана Брюховецького історик пише, що він був *«належним явищем своєї доби, так вдало названою “руїною”, розуміючи тут руїну не тільки матеріального, а й морального побуту в краї. Жадібний, жорстокий, підступний, не мав у житті ніякого ідеалу* (курсив наш. — Авт.), крім грубого особистого егоїзму, він не вирізнявся ні проникливістю, ні вмінням управляти обставинами, якими користувався тільки хапаючись за них, коли вони уявлялись йому в даний час підходящими»⁴⁷.

Аналогічна думка Костомарова і щодо постаті Івана Мазепи. «Гетьман Мазепа, як історична особистість, *не був представником ніякої національної ідеї* (курсив наш. — *Авт.*). Це був егоїст в повному сенсі цього слова. Поляк за вихованням та прийомам життя, він прийшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, підроблюючись, як ми бачили, до московської влади і в жодному разі не зупиняючись перед будь-якими аморальними шляхами. Найвірніше визначення цієї особистості, слід сказати, що це була втілена брехня», — стверджує автор⁴⁸.

Якщо порівняти, подані вище оцінки Костомарова, то не складно помітити, що визначальним чинником у його негативних характеристиках тих чи інших персоналій (І. Брюховецький, І. Мазепа та ін.) є наявність або відсутність моральних, духовних засад (ідеї, ідеалу). Як зазначав сам Костомаров, «його (Б. Хмельницького. — *Авт.*) наступники не перебували на тому ступені історичного прозріння, як він»⁴⁹.

Натомість історичним особистостям (Володимир Великий, Володимир Мономах, Б. Хмельницький), яких учений здебільшого оцінював позитивно, до того ж з різних часових перспектив, притаманні відповідні морально-етичні начала (моральна сила, правда і т. п.).

Освячення останніх на шкалі позачасових вартостей Костомарова-романтика складає фундаментальну основу його персонологічних характеристик, зокрема, в контексті вищого ірраціонального, ідеалістичного мірила — народного духу. Відтак діяння цих визначних особистостей розглядаються з позиції часового синкретизму, тобто неподільного значення як для своєї доби, так і для майбуття.

Такий темпоральний синкретизм Костомарова та багатьох інших романтиків іманентно вів до нової концепції часу, який, за висловом німецького дослідника Карла Маннгейма, неможливо виміряти, а тільки відчутти та осягнути в якісному відношенні⁵⁰.

Отже, часові перспективи належать до однієї з основних ліній конфлікту між індивідуальним та масовим героєм в історіописанні Костомарова. Вони відображають темпоральні уявлення

автора щодо руху світу історії та побутування в ньому визначних постатей, у т. ч. суперечності і пріоритети в їхній діяльності тощо.

Зрештою, слід підкреслити, що типовий романтичний образ духу народу-нації є не єдиним всеохоплюючим ірраціональним та ідеалістичним включенням в поглядах і світогляді Костомарова, зокрема, в його уявленнях про історичний час.

Як історик-практик та архівіст, який опрацьовував великі обсяги фактографічного матеріалу, він чудово розумів відносність дослідницьких висновків і узагальнень, зокрема, їхню залежність від особи того чи іншого вченого, середовища його побутування, національної належності тощо.

Тож сентенції щодо відносності історичних знань неодноразово знаходимо в його полемічних статтях. Зокрема, в одній з таких розвідок він зазначає: «З точки історичної ми не визнаємо абсолютної правди. Для кожного у свій вік була своя правда і неправда, в один і той же час для одного то було правдою, що для іншого неправдою, якщо тільки один і інший щиро трималися переконань, котрі керували їхньою думкою та серцем»⁵¹.

В іншій замітці, полемізуючи з російським істориком Михайлом Погодіним, Костомаров висловився ще категоричніше: «Патріотизм у науці історії великий недолік»⁵².

Вказані зауваги свідчать, що Костомаров як історик прагнув до емпіричної достовірності своїх студій, хоча й одночасно намагався віднайти й провідні ідеї історичного руху в контексті романтичного світосприйняття минувшини в морально-етичному, духовно-естетичному та психологічному плані.

Втім, ці пошуки у розумінні Костомарова обмежуються волею божественного Провидіння (промислу), про що свідчить наступна думка вченого: «Здогади та припущення не зробляться самі собою істинними, якщо не потвердяться або очевидними фактами, або незаперечним логічним зв'язком явищ. Ми не сумніваємося в провидінні, але віримо при цьому, що все, що трапляється в світі, керується тим же провидінням — як відоме, так і невідоме, а спираючись у судженнях тільки на провидіння, не залишиться нічого для самого судження. *Справа історії — досліджувати причини*

частинних явищ, а не причину причин, яка недоступна для людського розуму (курсив наш. — Авт.)»⁵³.

Таким чином, божественне Провидіння виступає як інше тотальне ідеалістичне включення в історіописання Костомарова, що відображає поєднання в його світогляді романтизму та християнства⁵⁴.

Насамкінець, спробуємо підсумувати, узагальнити та формалізувати темпоральні уявлення Костомарова. Історичний час сприймався вченим у вигляді органічного потоку, що нерозривно поєднував елементи минувшини, сучасності та майбуття. Ці часові елементи представлені у вигляді ідей (ідеалів, укладів, початків, основ і т. п.), що конфронтують за домінацію над масовим, колективним героєм.

Їхні змагання в історіописанні Костомарова подаються як опозиція зовнішнього і внутрішнього, нового та старого і т. п. Причому досить часто вони репрезентовані як конфлікт масового, колективного та індивідуального, персонального героя.

Народний дух виступає як тотальне та всеохоплююче ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху і одночасно вищим, позачасовим мірилом вартості в романтичній системі цінностей ученого. Іншим ідеалістичним вкрапленням є воля Божественного провидіння, яка локалізує межі історичного пізнання.

Такі погляди Костомарова зумовлювали вибір специфічного дослідницького інструментарію та своєрідних канонів історіописання (техніка складання монографій, художня обробка та групування фактографічного матеріалу, зосередження на просторово-часовому колориті, прагнення досягнути морально-етичні, духовно-естетичні та психологічні виміри народу-нації, звернення до творчої уяви й інтуїції та ін.), які підпорядковані головній меті: відчутти, а, зрештою, проникнути в історичний час тієї чи іншої доби, збагнути її якісний стан.

-
- ¹Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. — 1927. — № 6. — С. 2.
- ²Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2003. — Т. 1: Конструирование прошлого. — С. 567.
- ³Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. — 1878. — Т. 21. — № 3. — С. 399.
- ⁴Карлейль Т. История Французской революции. — М., 1991. — С. 13–14.
- ⁵Костомаров Н. Обор сочинений, писанных на малороссийском языке // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. — [К.], 1928. — С. 46.
- ⁶Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. — К., 1989. — С. 24.
- ⁷Костомаров Н. Две русские народности. — Киев; Харьков, 1991. — С. 18.
- ⁸Костомаров Н. Тысячелетие // Научно-публицистичні і полемичні писання... — С. 126.
- ⁹Костомаров Н. Бунт Стеньки Разина // Костомаров Н. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. — К., 1992. — С. 330.
- ¹⁰Костомаров Н. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. — СПб., 1861. — Ч. 1: Источники русской истории. — С. 11.
- ¹¹Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. — К., 2005. — Т. 1. — С. 115.
- ¹²Чижевський Д. Вказ. праця. — С. 81; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. — К., 2005. — С. 142–146.
- ¹³Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — Т. 4. — № 13. — С. 3; Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография... — С. 446–447.
- ¹⁴[Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. — 1846. — Т. 78. — № 9. — С. 23.
- ¹⁵Шеллінг Ф. Про суть німецької науки // Мислителі німецького романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 354–383.
- ¹⁶Костомаров Н. Две русские народности... — С. 32.
- ¹⁷Костомаров Н. Бунт Стеньки Разина... — С. 335.
- ¹⁸[Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии... — С. 30.
- ¹⁹Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання... — С. 38.
- ²⁰Костомаров Н. Письмо к Редактору [газети «День»] // Там само. — С. 161.
- ²¹Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории... — С. 30.
- ²²Там же. — С. 107.
- ²³Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография... — С. 125.
- ²⁴Костомаров Н. Тысячелетие... — С. 130.
- ²⁵Костомаров Н. Бунт Стеньки Разина... — С. 330.

- ²⁶ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 28.
- ²⁷ Костомаров Н. Южная Русь... — С. 191.
- ²⁸ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. — СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Изд. 2-е испр. П. Кулиша. — СПб., 1857 // Современник. — 1858. — Т. 67. — № 1. — С. 1.
- ²⁹ Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. — Л., 1929. — Ч. 1. — С. 49–50.
- ³⁰ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). — К., 2004. — С. 11.
- ³¹ Костомаров Н. Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663–1687 // Вестник Европы. — 1879. — № 4. — С. 610.
- ³² Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 225.
- ³³ Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. — 1996. — Зош. 4. — С. 251–258.
- ³⁴ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.) // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський. — К., 1995. — С. 168.
- ³⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. V.
- ³⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — 3-є вид., репринт. — К., 1996. — С. 104.
- ³⁷ Тьері [О.] Десять років історичних студій: Історія моїх ідей і моїх історичних праць. Передмова // Класики історичної науки. — [Харків], 1929. — С. 101. Див. також: Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков, 1861. — С. 270–273. Рейзов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830). — Л., 1956. — С. 78.
- ³⁸ Див., наприклад: «Украинское казачество ожидает художественной истории. Период гетманщины — наш героический век, период рыцарства, доблести, поэзии. Но прежде, чем русская история может обогатиться таким творением, надлежит заботиться о том, чтобы собрать, привести в известность все материалы и источники, осветить их критикою, осмыслить приговором истины» (Костомаров Н. [Рец. на:] Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. // Отечественные записки. — 1857. — Т. 110. — № 2. — С. 114); «...следует открыть частности, поставить каждую на настоящее место и потом привести их в стройное тело художественною кистью; только тогда она (история. — Авт.) откроет плодоносное поле для размышлений политика и философа» ([Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии... — С. 21).
- ³⁹ Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. — 1885. — № 5. — С. XXVII; Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. — 1885. — № 5. — С. 423; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. — 1886. — № 1. — С. 200.
- ⁴⁰ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров

- ров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 88.
- ⁴¹ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 156.
- ⁴² Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года... — С. 5.
- ⁴³ Там же. — С. 6.
- ⁴⁴ Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. — Львів, 1918. — С. 7.
- ⁴⁵ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 150.
- ⁴⁶ Костомарів М. Історія України в життєписах... — С. 73.
- ⁴⁷ Костомаров Н. Руина. Историческая монография... — 1879. — № 6. — С. 496.
- ⁴⁸ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1883. — С. 441.
- ⁴⁹ Костомаров Н. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 153.
- ⁵⁰ Маннгейм К. Очерки социологии знания. Проблема поколений — состязательность — экономические амбиции. — М., 2000. — С. 14.
- ⁵¹ Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 68–69.
- ⁵² Костомаров Н. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва» напечатанное в № 4 «Дня» // Там само. — С. 180.
- ⁵³ Костомаров Н. Две русские народности... — С. 24.
- ⁵⁴ Сполучення зазначених елементів у світогляді Костомарова відмічає Д. Чижевський (Див.: Чижевський Д. Вказ. праця. — С. 113).